

Officiellt finns 20 000 samer i Sverige, men det är 60 000 som har samiskt släktskap..Antalet samer i världen skulle därför kunna skrivas upp. Foto:Wikimedia

Kunskapsbrist och modernisering som hot: SAMERNA I SVERIGE DOLDA I STATISTIKEN

Samernas sårbarhet har funnits på dagordningen i över trehundra år. På 1600-talet fruktade myndigheterna att samerna skulle uttraderas av en kolonisation av lappmarken, med massflykt till Norge som följd. I vad som ofta kallas världens äldsta befolkningsstatistik, det svenska Tabellverket, fanns vid slutet av 1700-talet inga spår av samer i Sverige. Här skriver professor Peter Sköld om en för många fortfarande okänd historia.

Vetenskapsakademien uppmanade präster och andra som var bekanta med landets nordligaste områden att göra undersökningar om samernas antal och levnadsförhållanden. Man fruktade att samernas antal minskat. Ett växande kulturhierarkiskt synsätt gjorde att det under 1800-talet blev vanligare att samerna beskrevs som en utdöende ras. Den underlägsna kulturens undergång i mötet med en högre stående.

I förlängningen av sådana resonemang föddes en paternalistisk och segregerande politisk strategi, som gick ut på att samernas enda räddning var att skyddas från majoritetssamhället och det som man uppfattade som en utveckling och modernisering.

Om de fick elektricitet, permanent boende, svensk skolgång och om de var tvungna att överge renskötelsen skulle de gå under. Kan vi då, komma in på 2000-talet, slutligen konstatera att samerna inte längre är sårbara? Svaret blir både ja och nej. Ja, när vi konstaterar att det inte föreligger någon risk att samerna ska utplånas numerärt. Den risken fanns knappast för trehundra år sedan heller. Nej, om vi i ett holistiskt perspektiv betraktar de hörnstenar som bär upp en kultur. Det finns en hotbild när det gäller flera samiska områden.

Begreppet sårbarhet används, minst sagt, i ett flertal betydelser och sammanhang. Ser man till den vetenskapliga kontexten är det när åldringar, kroniskt sjuka, barn och handikappade diskuteras som sårbarhetskonceptet lyfts fram. Begreppet är en vanlig utgångspunkt i katastrofforskning och socialmedicinsk forskning. Och när det talas om urfolk. Sambandet mellan dessa områden är kanske inte glasklart. Därmed inte sagt att man inte kan se sårbarhet som en relevant problematik för samerna. Inte minst för urfolk har utsatthet och sårbarhet blivit signum under historiens gång. Hundratals, ja tusentals, urfolk har upp-levt sårbarhet så till den grad att de idag inte finns kvar.

SAMERNAS EGNA KULTURELLA MÅNGFALD

Det finns ingen internationellt erkänd förteckning över världens urfolk idag. De flesta utgår ifrån självidentifikation, gemensamma kulturella värderingar, något slags kolonisationsförlopp och en minoritetsställning. Det man inte är lika överens om är graden av självständighet. Ibland hävdas det att urfolk måste ha en icke-dominant position, egentligen motsatsen till vad urfolk kämpar för. Kulturbegreppet har naturligtvis också flera sidor och förändras i tid och rum.

Man måste komma ihåg att Sápmi korsas av ett flertal gränser, kulturella såväl som nationella. Det finns nio samiska språk, indelade i tre huvudgrupper. Mellan dessa språkgrupper finns en mycket begränsad språklig förståelse. Sydsamer och nordsamer. Renskötande samer, skogssamer och sjösamer. Olika grupperingar i de fyra olika länder som innefattar Sápmi. Det finns samer i alla Sveriges län och landskap. Vid det första valet till Sameetinget fanns det 17 olika partier att välja mellan. Samerna tycker inte, och har aldrig tyckt, en och samma sak. Mångfald inom det samiska samhället har ofta gått den stora allmänheten förbi.

Den svenska staten blev först under 1500-talet intresserad av lappmarken. Då skattlades samerna (ofta av flera länder samtidigt) och kom så sakteliga under såväl världslig som kyrklig makt. I de flesta områden bodde fortfarande bara samer och när nybyggesverksamheten kom igång under 1600-talet utgick initiativen från den så kallade parallellteorin; Det skulle vara möjligt för två olika folk att leva i samma område, särskilt när resurser och arealer var så väl tilltagna. Samerna garanterades ett rättsligt skydd av staten, ett löfte som hölls till mitten av 1700-talet. Fram till dess närde kungen förhoppningen att samerna skulle bli en viktig inkomstkälla. Istället kom statsmakten fram till att samerna var ekonomiskt svaga, värdelösa som soldater och oförmögna att leva ett civiliserat liv. Samernas marksystem, vilande på en uppdelning av områden i så kallade lappskatteländ, försvagades successivt under loppet av århundradet och samernas inflytande minskade.

MÅNGA NYBYGGARE VAR SAMER

Staten var inte enbart rädd att samerna skulle utarmas, utan fruktade också att de skulle ta sig över till Norge, för att leva som fiskare eller tiggare. Man hade förstått att den nationsgräns som vid mitten av 1700-talet mätts ut mellan Sverige och Norge enbart skulle försvåra för de nomadiserande samerna.

Medvetna om denna näringsmässiga sårbarhet infogades i den så kallade Strömstadstraktaten en bilaga, den så kallade Lappkodicillen. Här garanterades de renskötande samerna att få röra sig fritt över gränsen med sina renar. Nationernas gränsdragningar i det nordliga området har senare kommit att innebära en påtaglig utsatthet för det samiska samhället.

Det är också vid mitten av 1700-talet som kolonisationen av lappmarken kommer igång på allvar. Allt fler nybyggen anläggs. De flesta ser nog framför sig hur unga svenska och kanske finska och ibland till och med ryska unga familjer tar sig in i området för att börja ett nytt liv. Det som däremot är okänt för många är att en stor del av nybyggarna var samer. En del hade bara byggt en enkel boning i syfte att kunna inregistrera marken, medan andra verkligen övergav renskötelsen för att bli jordbrukare.

Samerna hade vid det här laget förstått att de inte längre hade något rättsligt skydd utifrån de gamla principerna om urminnes hävd, därför blev inregistrering av mark ett sätt att värna om markerna. De samer som stannade kvar inom rennäringen behöll sin samiska identitet men de som blev nybyggare riskerade ofta att förlora en nödvändig förutsättning för att rymmas inom det samiska samhället.

Det fanns också de som strävade efter en svensk identitet. Här blottläggs en sårbarhet i den samiska kulturen, där man i olika sammanhang kommit att upp-fatta bara de renskötande samerna som 'riktiga' samer. Och under

Den "underlägsna" kulturens undergång i mötet med en högre stående.

1700-talet skedde det samtidigt som allt fler samer stängdes ute från möjligheterna att vara renskötare. Istället blev renhjordarna större och renägarna färre.

Under 1800-talet utmanövrerade de statliga länsstyrelserna de samiska lapps-katteländen. Här blottläggs ytterligare en sårbarhet i det samiska samhället. Yttre faktorer, vanligtvis staten, har under de senaste fyrahundra åren orsakat oönskade och skadliga effekter för samerna. Detta gav dåvarande jordbruksministern Annika Åhnberg samerna en offentlig ursäkt för 1998. Svensk forskning har varit särskilt framgångsrik när det gäller att beskriva och diskutera relationen mellan urfolk och stat.

Man behöver inte luta sig mot Foucault för att kunna konstatera att det har funnits påtagliga maktaspekter inblandade i utformandet av en statlig samepolitik. 1800-talets vetenskapsmän och politiker var emellertid tämligen dystra i sina förhoppningar om samerna. De var fångade i en uppfattning om att jägare och samlare befann sig långsamt ned på den kulturella värdeskalan. Det var därifrån samerna tagit sig till nästa utvecklingsnivå, när de blivit renskötande nomader. Ovanför dem fanns jordbrukarna och boskapsfarmarna.

MAKTASPEKTER OCH RASBIOLOGI

Man var inte överens om det var möjligt för samerna att ta sig upp till denna nivå eller inte. Det fanns de som menade att om man bara kunde ta barnen ifrån de samiska föräldrarna vid tidig ålder skulle de unga kunna läras upp till "svenskar". Resultatet blev att man startade särskilda skolor för samiska barn, medan man i Australien utifrån ett liknande resonemang betydligt senare bokstavligen ryckte barnen ur de aboriginiska föräldrarnas händer. Det som idag kallas 'the stolen generation' och som den australiensiska regeringen under John Howard hade väldigt svårt att erkänna fullt ut.

Under 1800-talet dominerade det rasbiologiska synsätten, inte minst i Sverige, och forskarna var övertygade om att det fanns ett samband mellan yttre och inre egenskaper. Ett omfattande arbete med att mäta skallar, kroppar, ögonfärg och näsform för att härleda ursprung inleddes.

Forskningen gav emellertid inte de svar man hade önskat. Studier av kranier som ibland grävts upp ifrån någon kyrkogård i lappmarken indikerade att samerna kanske inte bara var det nordliga Skandinaviens första invånare utan kanske hela Europas. Jämförelser med kranier från spanska sydkusten tydde på det. Några särskilt bra demografiska bevis för samernas sårbarhet har forskarna

egentligen aldrig haft. Ändå var man in på 1930-talet fortfarande inte på det klara med om man skulle tro att samerna skulle dö ut eller inte.

BÅDE SÅRBARA OCH INTE

Vid sekelskiftet 1900 var statens politik påtagligt paternalistisk. Mottot var att "lapp-ska-vara-lapp", vilket kom att innebära att samerna skulle vara nomadiserande renskötare. Staten skulle ta de viktiga besluten för samerna. Ett ökande problem var emellertid att man fick allt svårare att avgöra vem som egentligen är same. Statistiken ändrade sina utgångspunkter gång efter annan. Ibland var språket det viktigaste, andra gånger var det släktskapsförhållanden och allt vanligare blev kopplingen till renskötseln. Det räckte inte längre med svenskar och samer, utan så kallade blandraser infördes som begrepp. De var ofta en transitionsfas för samer på väg ut från den samiska identiteten och på väg in i den svenska.

På gott och ont hände mycket i det samiska samhället under 1900-talet. Lappfogdar agerade som överförmyndare i statens tjänst, samer fick vänta innan de gavs rätt att ta bostadslån, det var ännu under 1950-talet förbjudet att tala samiska i skolorna och skolundervisningen har osynliggjort det samiska samhället – en påfallande okunskap har varit förhärskande i de flesta sammanhang. Innebär då detta att samerna kan beskrivas som ett i synnerhet sårbart folk i dagens Sverige? Både och, skulle jag vilja säga.

Förutsatt att det komplexa samiska samhället beaktas kan man hävda att samerna, i jämförelse med de flesta urfolken runt om i världen, har en förhållandevis god situation. Flera viktiga utgångspunkter för sårbarhet har eliminerats i samiska sammanhang. Hälsan är ett sådant exempel. Samerna i Sverige har haft en unik och positiv hälsoutveckling under de senaste seklerna. Från en mycket hög dödlighet och låg förväntad livslängd till nivåer helt i paritet med de svenska.

Den demografiska sårbarheten finns således inte hos samerna även om vi ska komma ihåg att renskötsel är en av de allra farligaste näringarna med stora olycksrisker och att det finns oroande tendenser till höga självmordstal bland unga renskötare.

Men jämfört med andra urfolk, som ofta har en påtagligt högre dödlighet än majoritetssamhällena, har samerna lyckats mycket väl. Det samma kan till viss del sägas om det politiska inflytandet. Sedan 1900-talets början har en relativt framgångsrik politisk mobilisering ägt rum i det samiska samhället. Sametingen i Norge, Sverige och Finland är unika i urfolkssammanhang och samerna har tillskansat sig ett visst politiskt inflytande, som andra ur-

Samekvinnor i Kirkenes, Norge. Foto: Gerd A.T. Mueller.

Mottot var att "lapp-ska-vara-lapp".

folk ofta saknar. Ändå är ett ökat självbestämmande ett av de viktigaste målen på den samiska politiska agendan. Samerna är fortfarande beroende av statens och majoritetssamhällets beslut i de flesta frågor.

BÄTTRE SAMARBETSFORMER BEHÖVS

Visst finns det fortfarande en sårbarhet hos det samiska samhället. Rennäringen, en viktig del av det samiska, arbetar under tuffa ekonomiska och juridiska förhållanden. Det samiska språket kämpar för sin överlevnad. Endast en handfull samer talar idag umesamiska och ganska få behärskar sydsamiska. Officiellt finns det 20 000 samer i Sverige men genealogiska undersökningar visar att det snarare är 60 000 personer som kan påvisa samiskt släktskap. En del av dem har själva fjärrat sig från det samiska medan andra förmodligen aldrig varit medvetna om sina samiska rötter.

Den som vill läsa vidare om det jag skrivit om i denna artikel, kan gå till bland annat följande litteratur på svenska: "Igår idag, imorgon – Samerna, politiken och vetenskapen" (red. Peter Sköld & Per Axelsson), Lennart Lundmark (1998): "Så länge vi har marker. Samerna och staten under sexhundra år", Lennart Lundmark (2002): "Lappen är ombytlig, ostadig och obekvä. Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv", Ulf Mörkenstam (1999): "Om 'Lapparnes privilegier'. Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883-1997", samt till Peter Sköld (2004): "'Liv och död i Lappmarken. Aspekter på den demografiska utvecklingen i Arjeplog under 1700-

och 1800-talen" i "Befolkning och bosättning i norr. Etnicitet, identitet och gränser i historiens sken" (red. Patrik Lantto och Peter Sköld).

VERKLIGA FÖRÄNDRINGAR HAR INTE SKETT

En utvecklad dialog, bättre former för samarbete behövs för att motverka den samiska sårbarheten. Undervisningen måste bättre beakta det samiska, forskningen måste ges förutsättningar att ta fram den problematik som idag föreligger. Det som händer i Sverige är av stort intresse för andra urfolk. Därför har forskningen ett ansvar att vara internationaliserad.

Staten måste visa större intresse för samerna och skapa förändring. I tretton år utredde Högsta domstolen det så kallade Skattefjällsmålet om renbetesområden i Jämtland. Vi har nu väntat i sju ton år på att en svensk regering ska ratificera ILO 169, för urfolks rättigheter. Istället har vi sett en parad av statliga utredningar passera revy, men ingen verklig förändring.

Ändå är det de positiva sidorna som avslutningsvis bör lyftas fram. Det finns en dynamisk samisk företagsamhet, den samiska kulturen hittar ständigt nya uttrycksformer och samer får allt större inflytande inom politik och forskning. Och vi ska komma ihåg, att samerna är ett positivt exempel internationellt.

Peter Sköld

Professor i historia, samisk samhällsutveckling och kultur, Centrum för Samisk forskning (CeSam), Umeå Universitet